

Recenzja

Rozprawy doktorskiej magister Ewy Trojanowskiej pt. Losy Żydów na terenie powiatu rzeszowskiego w okresie II wojny światowej, Rzeszów 2022, ss. 244 +aneks ss. 258.

1. Temat i struktura pracy

Historia Żydów w Polsce sięga czasów średniowiecza. Ich większy napływ dał się zauważyć za czasów króla Kazimierza Wielkiego, który otoczył przybyszów opieką prawną. Polska stała się terenem schronienia dla wielu przepędzanych Żydów z całej Europy, gdzie mogli się rozwijać korzystając z polskiej tolerancji. Żydzi byli chętnie zapraszani przez niektórych właścicieli, by podnieść gospodarczo zubożałe tereny. Tak było chociażby w majątkach Ordynacji Zamojskich. Żydzi nie byli monolitem w większości niezasymilowani, to im jednak nie przeszkadzało w budowaniu wolnej niepodległej Polski, zniszczonej po rozbiorach. W walkach wyzwoleniczych służyli głównie jako lekarze i sanitariusze, nie brakowało także wysokiej rangi dowódców. Przyczyniali się także do rozwoju kultury i oświaty.

W dwudziestoleciu międzywojennym Żydzi stanowili około 10 % społeczności. Największa ich liczba była w miastach, rzadziej osiedlali się na wsiach. Było to spowodowane specyfiką ich pracy, która obejmowała w większości tzw. wolne zawody jak lekarz, czy adwokat. Wyznawcy religii mojżeszowej dominowali także w handlu i rzemiośle.

Podobnie wyglądała ich sytuacja demograficzna na terenie powiatu rzeszowskiego. Największe ich skupiska były w Rzeszowie, Kolbuszowej, Głogowie i Strzyżowie. W większości dominowała tam społeczność uboga i ortodoksyjna, tylko niewielką grupę stanowili majętni. Jest to o tyle istotne gdyż posiadanie znacznych zasobów finansowych umożliwiało łatwiejsze przeżycie w czasie wojny po tzw. aryjskiej stronie.

Autorka podjęła się opracowania tematu, który nie cieszy się dużą popularnością, a to za sprawą zawłości problemów, z którymi nie łatwo się zmierzyć, jak chociażby udział polskiej partyzantki czy zwykłych obywateli w wykorzystywaniu i mordowaniu Żydów, czy to z pobudek ideologicznych czy też w większości z chęci zysku. Dostępne materiały nie do końca pokazują skalę opisywanego zjawiska. Także przekaz ustny podawany przez bezpośrednich świadków czy też z drugiej ręki nie daje odpowiedzi na wiele pytań.

Problem opisu sytuacji Żydów, w czasie wojny nie jest łatwy z różnych powodów. Niektórzy wyrzucają sobie, że mogli np. zrobić dla nich więcej, z drugiej strony podejmując się ratowania wyznawców judaizmu narażano nie tylko siebie, rodzinę ale także lokalną społeczność o czym Autorka wielokrotnie wspominała. Takich problemów nie mieli mieszkańcy państw zachodnich, którzy mogli ratować żydowskich sąsiadów nie narażając się na bezpośrednie zagrożenie utraty życia. Jak zauważyła Ewa Trojanowska tematyka Holokaustu na okupowanych ziemiach polskich jest w ostatnich latach dość często podejmowana. Historycy bardziej skupiają się w swoich badaniach na opracowywaniu większych gett, jak chociażby warszawskie czy łódzkie. Natomiast getta mieszczące się na terenie powiatu rzeszowskiego są mało znane.

Ilość poruszanych problemów wymagała od Autorki sięgnięcia do wielu materiałów rozproszonych po różnych instytucjach archiwalnych w kraju jak i poza jego granicami. Niezbędne było skorzystanie z materiałów zgromadzonych w Żydowskim Instytucie Historycznym, gdzie znajdują się informacje dotyczące sytuacji Żydów w gettach. Z kolei w Instytucie Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie zgromadzone są informacje dotyczące deportacji i powojennych procesów osób, które przyczyniły się dodatkowo do śmierci wyznawców judaizmu. Uzupełnieniem są materiały zgromadzone w Instytucie Yad Vashem w Jerozolimie, Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, Archiwum Państwowym w Rzeszowie i inne. Ważnym przyczynkiem do powstania niniejszej pracy są wykorzystane pamiętniki, wspomnienia i prasa (Gazeta Żydowska). Autorka sięgnęła także po liczne opracowania z tematyki Holokaustu, nie tylko odnoszące się do omawianego przez Nią powiatu. Ze względu na sytuację epidemiczną w kraju nie udało się dokończyć kwerendy w Archiwum Narodowym w Krakowie, a także w Archiwum Akt Nowych.

Rozprawa doktorska składa się z czterech rozdziałów, podrozdziałów i aneksu, w którym Autorka umieściła skany licznych rozporządzeń władz niemieckich (w języku polskim i niemieckim), które były rozwieszane nie tylko na terenie gett ale także po tzw. stronie aryjskiej, by skutecznie odstraszyć potencjalnych chętnych do pomocy ludności żydowskiej.

Interesującym dodatkiem są zdjęcia mieszkańców getta podczas wykonywania różnego rodzaju prac przymusowych a także obrazujących ich życie na zamkniętym obszarze. Zdjęcia te zostały pozyskane ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Rzeszowie i Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie. Dzięki nim możemy się na przykład dowiedzieć jak wyglądała kuchnia w getcie, gdzie przygotowywano posiłki dla ubogich jego mieszkańców. Autorka postarała się także o stworzenie map min. obozów pracy na terenie powiatu

rzeszowskiego i dystryktu krakowskiego z podziałem na powiaty, z wyszczególnieniem – rzeszowskiego.

Autorka w tytule pracy zawarła ramy czasowe opisywanego problemu – wskazując na okres II wojny światowej (1939-1945). Skupiła się głównie na omówieniu sytuacji ludności żydowskiej w Rzeszowie, Kolbuszowej, Głogowie i Strzyżowie a także wsiach, gdzie się ukrywali. Są także liczne odnośniki do innych miast powiatu. Przyjęte ramy czasowe wybiegają przed 1939 rok. Było to konieczne, by w pełni zobrazować chociażby strukturę demograficzną całego powiatu. Ewa Trojanowska omówiła dwa spisy ludności z 1921 r. i 1931 r., z których wynika, że Żydzi chętnie zamieszkiwali większe ośrodki miejskie (ponad 40%, s. 24). Było to spowodowane wykonywaniem przez nich określonej pracy (wykaz ludności ze spisów został ujęty w formie tabeli). Sytuacja przedwojenna wyznawców judaizmu została omówiona na tle sytuacji innych wyznań w tym dominującego – rzymskokatolickiego.

Omawiając sytuację ludności żydowskiej Autorka umiejscowiła ich w nowym podziale administracyjnym, będącym skutkiem zawarcia porozumienia między Hitlerem a Stalinem, co wywarło duży wpływ na późniejsze losy omawianej społeczności. Tereny Generalnego Gubernatorstwa miały dostarczyć darmowych robotników i żywić wojsko niemieckie, które min. przygotowywało się do uderzenia na Związek Sowiecki. Polityka gospodarcza Niemiec względem Polski zaczęła się precyzować po zajęciu jej terenów, o czym wspomina E. Trojanowska. Wskazuje, że „z wypowiedzi Hitlera można było wnioskować, że to tereny wschodnie będą odpowiadały za dostarczanie produktów żywnościowych, surowców oraz siły roboczej” (s. 30). Nie podała gdzie i kiedy takie stwierdzenia padały.

2. Treść pracy

Rozprawa doktorska składa się z czterech rozdziałów, wstępu, zakończenia, bibliografii i aneksu. W pierwszym rozdziale Autorka scharakteryzowała powiat rzeszowski pod kątem zamieszkiwanej ludności jeszcze przed wybuchem wojny. Omówiła stan materialny mieszkańców, który wskazywał, iż na omawianym terenie zamieszkiwała głównie ludność uboga, taka też dominowała wśród wyznawców judaizmu. Powiat rzeszowski był słabo rozwinięty gospodarczo, co powodowało wzrost ubóstwa, szczególnie po I wojnie światowej. Wielu Żydów postanowiło szukać lepszych warunków życia poza Polską. Popularnymi kierunkami emigracji były tereny Palestyny, USA, Kanady itd. W chwili wybuchu II wojny światowej stopień zubożenia szczególnie ludności żydowskiej zaczął znacznie postępować.

Autorka scharakteryzowała politykę ludnościową Niemców także względem Polaków i Romów, ci drudzy podzielili los Żydów zagazowani min. w Auschwitz i Treblince.

W drugim rozdziale pracy zawarte są informacje dotyczące życia codziennego Żydów od momentu zajęcia powiatu przez wojska niemieckie do likwidacji gett. Początek okupacji Niemcy rozpoczęli od grabieży żydowskich sklepów i napadów na ich domy. Osoby, które dobrowolnie nie chciały oddać zrabowanych rzeczy były dotkliwie bite. Niemcy nie poprzestali tylko na kradzieży. Demolowali synagogi i cmentarze a macewy służyły do utwardzania ulic. Równocześnie okupanci rozpoczęli masowe aresztowania osób, które przed wojną sprawowały wysokie stanowiska w urzędach państwowych, a także różnych organizacjach. Miało to osłabić także poczucie bezpieczeństwa wśród zwykłych mieszkańców. Kolejne miesiące przynosiły coraz to nowe obostrzenia. Od obowiązku noszenia opasek z gwiazdą Dawida, po zakaz opuszczania terenu getta pod groźbą śmierci.

W rozdziale tym Autorka poruszyła problem przymusowej pracy Żydów. Od początku zajęcia przez okupanta niemieckiego terenów powiatu rzeszowskiego ludność żydowska była wykorzystywana do pracy na rzecz gospodarki III Rzeszy. Wykonywanej pracy towarzyszyły szykany. Złe warunki jakie panowały w obozach pracy powodowały wysoką śmiertelność. Początkowo osoby, które posiadały środki materialne mogły się od tej pracy wykupić, jednak to dotyczyło pojedynczych osób, reszta pod groźbą śmierci musiała stawiać się do pracy. Autorka omówiła konkretne obozy pracy, znajdujące się na terenie powiatu rzeszowskiego.

W trzecim rozdziale pracy Autorka omówiła jak przebiegała Akcja Reinhardt na terenie powiatu rzeszowskiego. Wyszła od krótkiej genezy „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Następnie podała jak przebiegały wysiedlenia na terenie dystryktu krakowskiego. Niemcy rozpoczęli przygotowania do wysiedleń już od marca 1942 r., czyli od początku Akcji Reinhardt. Akcja ostatecznej Zagłady Żydów z terenów powiatu rzeszowskiego przebiegała podobnie jak na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa. Wiele osób do końca wierzyło, że jadą do obozów pracy na Wschód, stąd nie podejmowali ucieczek, zabierając ze sobą cały dobytek. Ci, którzy podejmowali się ukrycia poza granicami getta musieli się liczyć z szeregiem niebezpieczeństw jak chociażby natrafienie na szmalcowników, którzy z procederu wyłapywania zbiegłych Żydów uczynili sobie dochodowy interes. Akcje deportacyjne do obozów zagłady poprzedzane były licznymi egzekucjami.

W ostatnim rozdziale pracy Ewa Trojanowska odniosła się do problemu przetrwania Żydów po aryjskiej stronie. W procesie ukrywania ludności żydowskiej uczestniczyły zarówno zorganizowane grupy np. Żegota jak i pojedyncze osoby. Uciekinierzy posiadający

zasoby finansowe mieli większe szanse na przeżycie, płacąc za swój pobyt po aryjskiej stronie. Wielu młodych mężczyzn zdecydowało się na ucieczkę do lasu, ale i tam nie byli bezpieczni. Należy podkreślić, że każda próba ratowania życia wiązała się z niebezpieczeństwem ściągnięcia odpowiedzialności nie tylko na siebie ale także rodzinę. Zapewne dlatego tylko jeden klasztor na terenie powiatu rzeszowskiego włączył się akcją pomocy Żydom (s.194). Ważnym zagadnieniem, na który Autorka zwróciła uwagę był problem negatywnych postaw Polaków względem Żydów. Przejawy niechęci, a nawet wrogości były często powodowane chęcią zysku, a w mniejszym procencie kwestiami antysemitycznymi.

3. Uwagi końcowe i ocena

Autorka postawiła sobie za cel „uzupełnienie luki istniejącej w piśmiennictwie historycznym, która dotyczy losów społeczności żydowskiej powiatu rzeszowskiego w okresie II wojny światowej, czyli przede wszystkim przedstawienie eksterminacji bezpośredniej, którą była min. zbrodnia deportacji do obozów zagłady. Do celów pracy należało również przedstawienie sytuacji społeczności żydowskiej ukrywającej się po „aryjskiej stronie” (s.7). W I rozdziale, przy omawianiu polityki władz niemieckich względem Polaków, Autorka wyszła od genezy polityki rasistowskiej III Rzeszy (s.39nn). Należy tutaj dopowiedzieć, że antysemityzm nie był „wynałazkiem” Hitlera. On rozpoczął rządy w kraju przesiąkniętym nienawiścią min. do Żydów i Słowian (s.45). Powołując się na „Mein Kampf” należy zacytować oryginał (s. 40). Można powiedzieć, że „noc kryształowa” (s.45) była nie tyle największą akcją wymierzoną przeciwko Żydom, ale – ostatnią. Później już odbywały się deportacje. Autorka podaje, że „plan całkowitej eksterminacji ludności żydowskiej został opracowany jeszcze przed wybuchem II wojny światowej” (s. 46). Warto podać kiedy i z kim Hitler omawiał plan Zagłady Żydów jeszcze przed konferencją w Wannsee (s. 122).

Autorka opisując strategię przetrwania Żydów po aryjskiej stronie (s. 169nn) odniosła się głównie do ogólnych przykładów min. na Generalnego Gubernatorstwa. W kontekście świadczonej pomocy ludności żydowskiej kara śmierci nie obowiązywała tylko na okupowanych ziemiach polskich (s. 193). Podobne przepisy funkcjonowały min. w Serbii, na Podolu.

Powyższe uwagi w niczym nie umniejszają wartości pracy. Należy podkreślić, że Autorka wywiązała się z postawionego celu we Wstępie. Na bazie dostępnych materiałów ukazała całokształt życia i eksterminacji Żydów na terenie powiatu rzeszowskiego. Rozprawa

doktorska oparta jest na solidnym materiale źródłowym wystarczającym do opracowania niniejszego tematu. Podjęta przez Ewę Trojanowską tematyka pracy jest ważnym uzupełnieniem tematyki Holokaustu. Tym bardziej, że do tej pory teren powiatu rzeszowskiego pod kątem eksterminacji Żydów nie doczekał się kompleksowego opracowania. Także pod względem metodologicznym praca jest poprawnie skomponowana.

Opracowany temat Zagłady Żydów na terenie powiatu rzeszowskiego nie był przypadkowy. Od 2009 r. odbywają się tam Obchody Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu. W czasie spotkań potomków tamtejszych Żydów i lokalnej społeczności przybliżana jest historia żydowskich sztetli, które przed wojną tętniły życiem. Wydaje się, że te wydarzenia miały duży wpływ na opracowanie niniejszego tematu, za co należą się słowa uznania. Praca po naniesieniu drobnej korekty powinna ukazać się drukiem.

Rozprawa spełnia wszelkie wymogi stawiane pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie Ewy Trojanowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Lublin 18 XII 2022 r.

dr hab. Sabina Bober, prof. KUL